

INDEKS AUTORITARNOG POPULIZMA

Beograd
2017

CAAS Indeks autoritarnog populizma u Srbiji

Autor: Saša Mirković

Beograd, decembar 2017.

Sadržaj

Uvod.....	4-6
Kontekst.....	6-10
Srbija.....	7-10
Autoritarni populizam.....	10-22
Analiza postojećih podataka.....	22-29
Umesto zaključka.....	29-30
Literatura.....	31-32

Apstrakt

U potrazi za adekvatnim pristupom pitanju autoritarnog populizma, autor nastoji da razvije CAAS Indeks autoritarnog populizma¹ na osnovu rada švedskog trusta mozгова Timbro, koji je svoj indeks formulisao 2016. godine. Uvažavajući originalnost i ambiciju njihovog poduhvata, u ovom radu se ipak ukazuje na neadekvatnost pojedinih obeležja koje Timbro izdvaja, kao što su evroskepticizam i društvena struktura. Autoritarizam i populizam su obrađeni nezavisno jedan od drugog, jer se ne radi o istim fenomenima, već o dve različite političke prakse koje se efektno kombinuju. Tako se analiza populizma mora zadržati na pitanju diskursa, koji obeležavaju antielitizam, antipluralizam, holizam, odsustvo suštinske odgovornosti i revolucionarna terminologija. Sa druge strane autoritarizam moramo pratiti praktičnim primerima prekoračenja ovlašćenja i gušenja slobode kroz porast prinude, nasilja i obmane. Tako se kao njegova obeležja izdvajaju netrpeljivost prema vladavini prava, zahtev za jačom državom, okupiranje države, masovni klijentelizam i netrpeljivost prema nevladinom sektoru sklonom kritici vlasti. Pošto ovaj rad predstavlja uvod u planirano istraživanje, na kraju je dat slikovit prikaz srpske političke scene u post-petooktobarskom periodu, uz osvrt na postojeće zaključke Freedom House-a, Reportera bez granica i Freedom barometra.

¹ Ovaj rad je deo projekta "Authoritarian Watchdog" sprovedenog uz podršku [Atlas Network](#) fondacije i međunarodne mreže klasično liberalnih studentskih organizacija [Students for Liberty](#) u periodu juli - decembar 2017. godine.

Uvod

Cilj ovog rada je doprinos raspravi o autoritarizmu i populizmu, s obzirom da se radi o terminima koji su se ustalili u svakodnevnoj upotrebi, ne samo u Srbiji, već širom Severne Amerike i Evrope. Kroz razvoj indeksa koji podrazumeva izdvajanje ključnih karakteristika autoritarnog populizma namerava se domaćoj akademskoj javnosti, kao i svim zainteresovanim licima, ponuditi instrument ili barem početni obris istog, na čijem usavršavanju treba raditi, a koji će omogućiti racionalizaciju debate o autoritarnom populizmu u Srbiji, prevođenjem ovog pitanja iz, čini se, dominantnog okvira u kojem se on razumeva kao posledica kulturnih karakteristika, istorijskog nasleđa ili najmističnijeg od svih pojmova - mentaliteta srpskog naroda, na polje empirijski proverljivog pristupa. Istovremeno, instrument bi uz merenje promena na domaćoj političkoj sceni, u smislu približavanja ili udaljavanja ideal-tipskom autoritarno-populističkom režimu, trebalo da pruži i uvid u one aspekte demokratskog života Republike Srbije koji su najviše na udaru, odnosno one aspekte autoritarne vlasti najrasprostranjenije u programskom okviru partija ili institucionalnom uređenju naše zemlje, kako bi se mogle predlagati i preduzimati adekvatne mere u cilju zaštite vladavine prava, kao bazičnog principa, te demokratskih procedura, kao mehanizama regulisanja političkog života i uređenja zemlje.

Motivacija za bavljenje ovim pitanjem ima više izvora, prvenstveno dolazeći iz vrednosnog stava autora ovog rada, odnosno ideje o nužnosti poštovanja principa vladavine prava, još jedne sintagme čija je česta (zlo)upotreba dovela do gubljenja njenih jasnih obrisa, a koju autor razume u klasično liberalnom svetlu, što će u radu biti pojašnjeno. Uz navedenu želju da se proizvede instrument za suprotstavljanje autoritarnim i populističkim tendencijama, kroz osvetljavanje najosetljivijih, tj. najslabijih aspekata liberalne demokratije u Srbiji, time pružajući jasne smernice za razvoj praktičnih politika u cilju obnove porušenog ili zaštite postojećeg, ide i činjenica da se radi o pitanju koje zaokuplja društvene mislioce, ali i javnost, širom Evrope i Severne Amerike, čemu svedoče kako televizijski prilozi u kojima se o datom fenomenu raspravlja, tako i porast broja tribina, literature, pa čak i dokumentarnih filmova posvećenih istome. No, ne može se pobeći utisku da se u svemu navedenom ovi termini uzimaju kao samorazumljivi, što raspravu svodi na pitanja utisaka, predrasuda i straha, više od termina, nego njihove suštine. Domaća inteligencija u ovom pogledu ne kasni, no, isti problem je, čini se, i ovde prisutan, pa se pitanje autoritarizma i populizma koristi u dnevno-političke svrhe ili se pak

rasprava pretače u mutne vode opštih zaključaka o autoritarno-populističkim karakteristikama srpske države od XIX veka ovamo. S obzirom na činjenicu da se svaka istorija može prikazati u naprednom ili nazadnom svetlu arbitrarnim izvlačenjem događaja, likova ili osobenosti vladavine u određenim periodima, od kojih će se praviti opšti principi, duh istorijskog kretanja nacija i država, kao i s obzirom na autorovo duboko uverenje u pogrešnost istoga odlučeno je, u svoj skromnosti sopstvenog znanja i iskustva, da se makar malo doprinese postavljanju pitanja na drugačije temelje.

Na ovom mestu valja ukazati i na rad švedskog "trusta mozgova" (think tank) **Timbro**, koji svoj indeks autoritarnog populizma razvija 2016. godine², čime je uticao na usmeravanje interesovanja autora ovog rada. Rezultati istraživanja su dati i za 2017. godinu³, a svedoče o tome da je autoritarni populizam daleko više od prolazne pojave. Uz isticanje originalnosti njihove zamisli, postoje i dve ključne zamerke. Timbrov indeks je zamišljen kao daleko ambiciozniji od onoga što autor ima na umu, odnosno nastao je kao pokušaj da se prati kretanje autoritarnog populizma širom Evrope. Iako je ambicioznost pohvalna, a izneti razlozi, koji se odnose na želju da se jedan sistematski pristup, koji bi razumevao ovaj fenomen izvan granica nacionalnih država, razumljiv (Heinö, 2016: 4-5), jer se radi o vrsti političkog života koji ove granice prevazilazi, prva zamerka baš ovde ima izvorište. Jer ovim postupkom analiza postaje neosetljiva na specifičnosti različitih evropskih država ili regiona, stepen njihovog ekonomskog razvoja, institucionalni poredak, regulisanost osnovnih državnih pitanja, poput granica koje podrazumevaju, a iz čega proističu i specifičnosti društvenog, te unutar toga i političkog života. Druga zamerka, neraskidivo povezana sa prvom, jeste činjenica da indeks nije pravljen samo u odnosu na pitanje principa, već i u odnosu na praktična pitanja (a dominantno je bilo pitanje odnosa prema EU), što, kako je ranije navedeno, svodi raspravu na dnevopolitičke zahteve, predrasude i utiske. Tako dobijamo sliku, domaćoj publici verovatno teško prihvatljivu, u kojoj se među tri evropske države bez ozbiljne podrške autoritarnim partijama uz Maltu i Island našla i Crna Gora (!!!). Odvajanjem problema od principa, te koncentrisanjem na reči, a ne na dela, dobili su ovakvu sliku.

² <https://timbro.se/allmant/timbro-authoritarian-populism-index-2016/> pristupljeno 21.11.2017.

³ <https://timbro.se/app/uploads/2017/07/briefing-timbro-authoritarian-populism-index-2017.pdf> pristupljeno 21.11.2017.

Na kraju moramo dodati i skromu ogradu. Od ovog rada ne treba očekivati dubok istorijski prikaz razvoja autoritarnog populizma u Srbiji, jer za to, nažalost, autor nema ni znanja, ni resursa. Njegov cilj je prvenstveno pokušaj usmeravanja pitanja u pravcu koji autor smatra ispravnim, a koji će mu omogućiti da, na osnovu kritike domaće struke, radi na njegovom razvoju ka sve ozbiljnijem i, nadamo se, delotvornom instrumentu. Rekavši sve ovo, možemo se osvrnuti na pitanje konteksta.

Kontekst

Sa kampanjom vezanom za referendum o izlasku iz Evropske unije sprovedenim u Ujedinjenom Kraljevstvu⁴ 2016. godine dolazi i učestala upotreba termina *populizam*, pre svega kako bi se označili evroskeptični pokreti i partije Zapadne Evrope, čemu se kasnije dodaje termin *autoritarno* kao, utisak je, prvobitno vezan pre svega za pokrete/partije u zemljama Višegradske grupe. S vremenom se ova početna distinkcija gubi, te se termini počinju upotrebljavati simultano. No, ono na šta se odnose postaje potpuno nejasno, posebno sa kampanjom, pa potom i pobedom Donalda Trampa (Donald Trump), kada se u medijima sa globalnim dometom (BBC, CNN, RT, Al Jazeera) ovome dodaje masa termina, poput radikalne desnice, radikalne levice, fašista, anarhista, itd. Tako samo na primeru spomenutog referenduma vidimo da se u isti, "autoritarno-populistički", "radikalno-desničarski" koš stavljaju Boris Džonson (Boris Johnson), Najdžel Faraž (Nigel Farage), Majkl Gov (Mischael Gove), Daniel Hanan (Daniel Hannan) i drugi. Ipak, kada bi njihove argumente temeljno razložili videli bi da je ovde razlika isuviše velika za ovakvo banalno svođenje. No, ovo je pristup koji se primenjuje širom Evrope, te se u ovu grupu ubacuju i leve (Siriza (Syriza) u Grčkoj) i desne opcije (Fides (Fidesz) u Mađarskoj), ali i u kontekstu SAD, pa tako u kategoriju autoritarnih populista bivaju svrstani i Donald Tamp i Berni Sanders (Bernie Sanders). Sa druge strane Dejvid Kameron (David Cameron), bivši premijer UK, koji je svoju karijeru gradio koketirajući sa evroskepticizmom, te koristio, među engleskim stanovništvom raširenu skepsu u pogledu evrointegracija kao snagu i argument u političkom takmičenju unutar EU, da bi nakon raspisivanja referenduma brzo promenio stranu i postao pobornik "evropskog zajedništva" nije stavljan ni u jednom trenutku niti u kategoriju očiglednog spletkaroša, niti u kategoriju autoritarnog-populiste.

⁴ Popularno nazvanim Bregzit.

Evroskepticizam je verovatno najočiglednija karakteristika i kada su u pitanju ostale zemlje EU. Pa se tako epitet autoritarno-populistički koristi i za Nacionalni front (Front National) na čijem čelu se nalazi Marin Le Pen (Marine Le Pen), zatim za Alternativu za Nemačku (Alternativ Für Deutschland) na čelu sa Jergom Mojtenom (Jörg Meuthen), za Slobodarsku partiju Austrije (Freiheitliche Partei Österreichs) Norberta Hofera (Norbert Hofer), te Partiju za slobodu (Partij voor de Vrijheid) Gerta Vildersa (Geert Wilders). No, valja primetiti da se isti termin upotrebljava i za poljsku partiju Pravo i pravda (Prawo i Sprawiedliwość) Jaroslava Kačinjskog (Jarosław Kaczyński), za koju se teško može reći da je evroskeptična⁵. Iako ima izražen nacionalistički stav, u više su navrata njeni predstavnici insistirali na tome da je mesto Poljske u EU, a ne izvan nje. Iz ovakve vizure političke promene koje su se dogodile u ovim evropskim zemljama nisu za zanemarivanje. Na predsedničkim izborima u Francuskoj 2017. Marin Le Pen je u drugom krugu osvojila 33,9% glasova. Partija Gerta Vildersa u Holandiji na parlamentarnim izborima 2017. dobija 13,1%, nedovoljno za preuzimanje vlasti, ali više nego na prethodnim izborima kada je osvojila 10,1%. Norbert Hofer je u Austriji u drugom krugu predsedničkih izbora 2016. odneo 46,2% glasova. U Poljskoj je partija Pravo i pravda na parlamentarnim izborima 2015. dobila 37,58% glasova, a 51,09% mandata u Senatu, preuzevši vlast. Na kraju, na septembarskim izborima 2017. godine Alternativa za Nemačku dobija 12,6% glasova. Međutim, uz navedeno razlikovanje Prava i pravde, te uzimanjem u obzir da se ovaj epitet koristi i u obeležavanju Donalda Trampa, kao predsednika SAD, postaje jasno da evroskepticizam nije dovoljno diskriminativno obeležje da bi ga mogli koristiti kao temelj na kojem će se razumevati pitanje autoritarnog populizma

Srbija

Na tribini posvećenoj populizmu, organizovanoj od strane Peščanika i Fabrike knjiga, a održanoj u Centru za kulturnu dekontaminaciju, koja je ujedno služila i kao promocija knjige Jana-Venera Milera (Jan-Werner Müller) *Šta je populizam*, istoričarka Dubravka Stojanović je populizam predstavila kao nešto izvorno balkanski, pa možda čak i prvenstveno srpski. Ovo je

⁵ <http://wbj.pl/waszczykowski-poland-wont-leave-eu/> pristupljeno 20.11.2017.

stav koji je izrazila i u jednom od tekstova za Peščanik⁶, a koji autor smatra pogrešnim, iako se čini da je publika isti prihvatila kao razumljiv. Navodeći primere u prilog svojoj tezi Dubravka je zapala u ono što se naziva konfirmacijskom greškom, odnosno njen odabir primera je vođen isključivo željom da se iskaz potvrdi, pa je u tom pogledu krajnji rezultat bio filtriranje istorije, čak i ne preterano vešto izvedeno, pa smo u istom populističkom košu dobili i autonomnu kneževinu u sklopu šerijatske imperije i ustavnu monarhiju i jednopartijsku diktaturu i izborni autoritarizam i potkonsolidovanu demokratiju. Uz činjenicu da je sa svakim primerom potvrde autoru padao na pamet i primer kojim bi Srbija mogla biti prikazana kao daleko naprednija na putu liberalne demokratije od mnoštva evropskih država čija se demokratskost ne dovodi u pitanje, izuzetno glasno govori i navedeno, neosnovano svrstavanje celokupnog dvovekovnog političkog nasleđa u isti koš.

Kako stoje stvari sa jednim od pokazatelja koji bira Timbro, evroskepticizmom? Kada se osvrnemo na domaću scenu postaje više nego jasno da on ovde nije od pomoći. S obzirom da ovaj rad podrazumeva period od 05.10.2000. ovamo, te se neće baviti niti periodom vladavine Slobodana Miloševića, niti jednopartijskim sistemom SFRJ, niti ima ambicije da zalazi još dublje u istoriju, ovde se možemo pozvati na zapažanje Slobodana Antonića da do 2008. godine ne postoji domaća partija koja bi bila protiv ulaska Srbije u EU, a da se te godine, sa proglašenjem nezavisnosti Kosova⁷, te podrškom koju mu najveći broj članica EU pruža, situacija menja, pa se kao glavni evroskeptici razvijaju DSS, SRS i Dveri, da bi se kao evroskeptične stranke pozicionirale 2011. (Antonić, 2013: 81). Iz ovoga bi onda mogli zaključiti da je Srbija do tog perioda bila zemlja bez autoritarno-populističkih obeležja. To bi značilo da se pojavljivanjem dana, na kalendarima obeleženog kao peti oktobar, situacija dramatično, gotovo magijski promenila, pretvarajući autoritarni režim Slobodana Miloševića u njegovu suprotnost. Naravno ovakvo mišljenje je naivno, a jasno je da jedan režim autoritarnim ne čine samo ličnosti, već mehanizmi koji im se nalaze na raspolaganju.

U tom pogledu nakon petooktobarskih sukoba Srbija ulazi u period autoritarizma koji nosi drugačija obeležja od onog koji mu je prethodio, kao i nadu da će se nagomilana moć iskoristiti

⁶ <http://pescanik.net/srbija-avangarda-populizma/> pristupljeno 21.11.2017.

⁷ Autor odabirom ovakvog obeležavanja postupa u okvirima proizišlim iz dogovora koje su domaće vlasti potpisivale sa predstavnicima EU, SAD i političkom elitom koja nastupa kao zvanični organ Republike Kosovo. Pitanju statusa Kosova i Metohije ovde nije mesto, a navedena ograda služi samo kao brana preuranjenim zaključcima o prihvatanju nezavisnosti KiM.

za uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka. No, ka ostvarenju tog cilja vodila su dva puta - legalistički Vojislava Koštunice, te pragmatički Zorana Đinđića. Do 2003. godine Srbija, usled delovanja ovih suprotstavljenih koncepcija, prolazi kroz period oštre polarizacije predstavnika vlasti i organa prisile pod njihovom kontrolom. Ipak, zapažanja domaćih naučnika svedoče o prevlasti Đinđićeve opcije (pogledati npr. Stojiljković, 2017: 105-106). Ovde se možemo pozvati na zaključke Aleksandra Molnara o Đinđićevim namerama u pogledu pisanja i izglasavanja novog ustava, svakako daleko od demokratskih procedura, a čiji je konačni ishod trebala da bude potvrda njegove pozicije „suverenog diktatora“ (Molnar, 2010: 278-279). Slobodan Antić i Dušan Pavlović daju detaljan pregled zloupotreba i kršenja demokratskih procedura, pa u tom pogledu navode zloupotrebu medija, zloupotrebu izbornog zakonodavstva, oduzimanje mandata, nepoštovanje parlamentarnih procedura, gušenje glasa opozicije u medijima i u parlamentu (Antić, Pavlović, 2007: 88-94). Sa ubistvom premijera Đinđića vlasti zavode vanredno stanje i sprovode operaciju **Sablja**, sa ciljem da se razbije sprega kriminala i bezbednosnih organa države, čija se geneza može pratiti, prema svedočenju pojedinih istoričara⁸, do perioda jednopartijske diktature SKJ i Josipa Broza, koju je Slobodan Milošević usavršio, a Zoran Đinđić iskoristio⁹. Navedeno vanredno stanje je vrhunac autoritarnog rušenja demokratije u Srbiji od petooktobarskih promena, nakon kojeg na parlamentarnim izborima pobeđuje legalistička opcija Vojislava Koštunice, iako ovaj uspeh nije prenet i na predsedničke izbore, gde pobedu odnosi Boris Tadić kao predstavnik Demokratske stranke. No, krajnji cilj, liberalno-demokratska Republika Srbija unutar Evropske unije, koji su postavili predstavnici DOS-a, ostaje kao zvezda vodilja i novih vlasti.

Navedeni primer je samo trebalo da slikovito prikaže neosnovanost ideje da evroskepticizam može da se tumači kao protivljenje "evropskom konsenzusu", te indikatorom autoritarnog populizma, kako se to navodi u Timbrovom indeksu (Heinö, 2016: 7). Ukoliko čak i prihvatimo da postoji "evropski konsenzus" i kažemo da se radi o načelima liberalne demokratije, pitanje odnosa prema Evropskoj uniji nije adekvatan indikator istoga. Drastične razlike u svakodnevnim iskustvima stanovništva Srbije, te priroda političkog života u ovim različitim

⁸ Čedomir Antić zastupa ovu poziciju u razgovoru za Balkan Info <https://www.youtube.com/watch?v=9dxUoC88Wdo> pristupljeno 24.11.2017.

⁹ Ovo je iskaz koji najbliži Đinđićevi saradnici negiraju, međutim postoje indikatori da je ovo istina. Informacije se mogu pronaći, između ostalog, u dokumentarnom filmu *Konačni obračun* dostupnom na <https://www.youtube.com/watch?v=6fTMatYw4SY> pristupljeno 24.11.2017. ili iskazima domaćeg sociologa Jova Bakića, dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=Nugoxl96AtI> pristupljeno 24.11.2017.

periodima se ne mogu objasniti evroentuzijazmom ili evroskepticizmom. U prilog ovome svedoče i iskustva sa vlašću Mila Đukanovića u Crnoj Gori, koju Timbrov indeks ne registruje kao autoritarno populističku, ali i domaće iskustvo sa vlašću Aleksandra Vučića i Srpske napredne stranke, kao nastavku i usavršavanju onoga što u periodu od 2008. do 2012. primenjuju Boris Tadić i Demokratska stranka, ostajući navodno na liberalno-demokratskom, evroentuzijastičkom putu. Sasvim je moguće da je upotreba ovog kriterijuma validna u slučaju onoga što se naziva razvijenim liberalnim demokratijama, poput Nemačke, Velike Britanije, Holandije ili Švedske, odnosno da se tamošnje autoritarno populističke opcije odlikuju ovim obeležjem, no za naše uslove on je potpuno neprimenljiv. Dodatno je problematično to što se ovim putem kritika Evropske unije delegitimiše bez obzira na snagu iznete argumentacije, što je svakako neprihvatljivo. Isto tako, ovi navodi treba da budu i ukaz na neosnovanost upotrebe praktičnih pitanja, inače, kao adekvatnih indikatora narušavanja vladavine prava. Stoga u sledećem delu raspravljamo o obeležjima autoritarnog populizma i vladavini prava, kako bi jasno ukazali na principe, na osnovu kojih će se moći pratiti konkretni primeri hoda “u pogrešnom pravcu”.

Autoritarni populizam

Ovime dolazimo do osnovnog pitanja, određenja pojmova o kojima se govori. Zamisao autora jeste da izvede osnovna obeležja ovih fenomena, što bi u analizi omogućilo izbegavanja halo efekta, odnosno prelivanje primarnog utiska na osnovu jednog obeležja na ukupnu sliku razmatrane političke grupacije. Primera radi, činjenica da je sudski sistem nefunkcionalan ne treba da nas dovede do zaključka da su mediji blokirani, već te stavke treba odvojeno preispitati, pa potom stranku, na osnovu zaključaka do kojih se došlo posmatranjem različitih oblasti, rangirati kao više ili manje autoritarno populističku. Jer sasvim je verovatno da će različite stranke zadovoljavati neke, iako ne sve kriterijume koji su sastavni deo posmatranog problema. U tom pogledu indeks može funkcionisati i kao upozorenje njima, s obzirom da im pogled iz spoljašnjosti može lakše osvetliti, sasvim je moguće, nenameravana skretanja. Svakako, ovi pojmovi će se tretirati odvojeno, jer se ne radi o istim fenomenima, tako da će ukupni rezultati biti određivani na osnovu učinka u dve različite oblasti, autoritarizmu i populizmu, čime izbegavamo to da autoritarne stranke prođu neprimećeno jer ne zadovoljavaju kriterijum populizma. To što nisu populističke ne čini ih manje opasnim.

Populizam i autoritarizam možemo prvenstveno odrediti isticanjem njihovih suprotnosti. U tom pogledu **populizam** se često razumeva kao **suprotnost demokratiji**. Tako Miler navodi da “se za populizam može reći da je osobena *moralistička imaginacija politike*, način percipiranja političkog sveta koji suprotstavlja moralno čisti i potpuno ujedinjen (...) narod navodno korumpiranim ili na neki drugi način moralno inferiornim elitama” (kurziv u originalu) (Miler, 2016: 30). **Antielitizam** je kriterijum koji u svom radu koristi i Timbro, navodeći da je posledica toga što populist nastupaju kao predstavnici naroda navodno otuđenog od mehanizama vlasti, a ne kao predstavnici interesa ili principa, to da konflikt interesa biva potpuno uklonjen iz njihovog pogleda na svet. Šire posledice podrazumevaju dezideologizaciju političke scene, te učestale zahteve da se pitanja rešavaju referendumima na republičkom nivou, kao posledica ideje da je većina uvek u pravu (Heinö, 2016: 9-10). Tako i Zoran Stojiljković beleži da je to „model komunikacije sa biračima koji se zasniva na dva osnovna elementa: artikulaciji zahteva i stavova kroz pozivanje na interese „običnog naroda“, ali i na snažnoj antagonizaciji društva, odnosno na podelu na „narod“ i „elitu““ (Stojiljković, 2017: 30).

Kritika elita svakako jeste jedno od obeležja koje već spomenute stranke i individue, obeležavane kao autoritarno populističke, dele. Međutim, definisanje populizma se ne može svesti samo na to, jer se ovde javlja problem identičan onome o kojem smo govorili kada smo pisali o evroskepticizmu, a to je da ovim putem vodimo diskreditovanju svake kritike elita bez obzira na kvalitet i utemeljenost argumentacije. Svakako da je izbacivanje floskula o elitama, čije se aktivnosti uz to razumevaju na bazi njihove navodne zlobe, a ne interesa (a pogotovo ne filantropije, poštenja, itd.) pogrešno. Svakako da je pojam elita isto tako obiman kao i pojam naroda, jer se u oba gubi svaka individualnost, pa i kolektivna obeležja koja su daleko važnija za nečiju dejstvenost (poput religije ili nacionalnosti) od toga da li su pripadnici naroda ili elite. Svakako i da se elita u ovom radu ne razumeva u neakvim moralnim kategorijama, kao najkvalitetniji među nama. Njihovo razumevanje je svedeno na pitanje kontrole, Burdijeovim rečnikom rečeno, različitih vidova kapitala, socijalnog, simboličkog, političkog, ekonomskog, kao i uslova njihove reprodukcije (Lazić, 2000: 26). No, iskustvo nas uči da se individualni predstavnici elite smenjuju, uspinju i padaju, ali i međusobno sukobljavaju, ganjajući svoj interes ili se boreći, poput svakog drugog čoveka, za principe u koje veruju, pritom, logika nam na to ukazuje, nemajući predstavu o apsolutno svim varijablama koje im na putu stoje, pa čak i njih same oblikuju. Njihovi postupci, manje ili više spontani, manje ili više planski, mogu ostavljati

različite posledice, koje je sasvim legitimno kritikovati. Stoga sama kritika elita nije problematična.

Ovde nam u pomoć priskače Miler, koji je navedeno pitanje temeljnije razradio. „Kritika elita je neophodan, ali ne i dovoljan uslov da nekog okvalifikujemo kao populistu. Inače bi svako ko kritikuje moćnike i status kvo u bilo kojoj zemlji, po definiciji, bio populista. Pored toga što su antielitisti, populisti su uvek i antipluralisti: tvrde da oni i *jedino oni*, predstavljaju narod. Njihovi politički konkurenti samo su deo nemoralne, korumpirane elite – tako bar govore populisti dok ne dođu na vlast; kad dođu u vladu ne priznaju legitimnost nikakve opozicije. U suštini, podrazumevaju da oni koji ne daju istinsku podršku populističkim strankama ne mogu ni biti deo pravog naroda“ (kurziv u originalu) (Miler, 2017: 30-31). Dakle, oni su i **antipluralisti**. Ovakvo određenje postaje daleko prihvatljivije. Evo jednog slikovitog primera. Kada BBC svesno prekroji odgovor tadašnjeg škotskog premijera Aleksa Salmonda (Alex Salmond) novinaru BBC-a na pitanje vezano za škotski referendum o nezavisnosti¹⁰, nemoguće je ne kritikovati takvu zloupotrebu medijske moći. Međutim, kada se svaki put na bilo koje pitanje BBC-a odgovori sa „Vi ste lažne vesti“ („You are fake news“, što je omiljeni odgovor Donalda Trampa novinarima CNN-a), onda govorimo o populističkim tendencijama jednog od predsedničkih kandidata. Bez obzira na činjenicu što smo na svojoj koži osetili nepravičnost medijskog monopola tokom devedesetih godina XX veka, to nije dovoljan argument da se diskvalifikuje celokupan rad bilo koje medijske kuće. Pogotovo usled toga što je njihov auditorijum ogroman, a ove medije prati svojom voljom. Svaku zloupotrebu treba raskrinkavati (na kraju krajeva zbog toga i postoje ogromni timovi koji u kampanji učestvuju), ali se ne može prihvatiti odbijanje saradnje sa predstavnicima medijskog sveta, jer daleko je veća pretnja po demokratiju predsednik koji bira sa kime će da komunicira, ponašajući se kao da mu stanovništvo date zemlje nije poslodavac, već stado koje treba nekuda da izvede, nego što su to iskvareni, neobjektivni mediji. Alternativa medijskom informisanju postoji, dok alternative državnoj moći nema.

Kao izvršilac autentične volje naroda populistički lider **insistira na holizmu**, odnosno kako navodi Miler, pozivajući se na Nensi Rozenblum „reč je o shvatanju da u političkom organizovanju više ne treba da postoje podele i ideji da je moguće da narod bude jedan i – kao

¹⁰ Videti npr. <https://www.youtube.com/watch?v=FuaVEmkvy7c> pristupljeno 25.11.2017. O pristrasnosti BBC u pogledu izveštavanja o navedenom referendumu mogu se pronaći i prilozi medijske kuće Russia Today.

celina – ima jednog istinskog predstavnika“ (Ibid., 31). Iz ovoga proističe **bežanje od suštinske odgovornosti** populističkih vođa. Iako slučaj može biti takav da populista predstavlja sebe kao žrtvu za „viši cilj“ (pri čemu to žrtvovanje svesno prihvata, pa time postaje simbolički odgovoran), njegova opravdanja će uvek počivati na narodu ili nužnosti određenih procesa koje je narod želeo, a on samo izvršio, time na sebe privukavši gnev (npr. stranih sila ili kriminalnih struktura) (Ibid., 7-8). Pa tako izvlačimo zaključak da populistu insistiraju na postojanju ispravne politike koja je identična sa onime što zdrav razum može da primeti. U tom pogledu je jasno šta treba raditi (Ibid., 35-36). Još jedan aspekt populizma koji prepoznaje Miler je to što je on, kao posledica iznetog antipluralizma, „*uvek oblik politike identiteta*“ (kurziv u originalu) (Ibid., 15). Sledeća karakteristika bi bili *stil i jezik u upotrebi*. U tom pogledu ove partije lako obećavaju dramatične promene u veoma kratkom vremenskom periodu, a revolucionarnost im u iskazima ne manjka. Timbro još zapaža i da je ovakav nastup u suprotnosti sa tradicionalnom „skromnošću“ koja karakteriše evropski politički establišment (Heinö, 2016: 12). S obzirom da smo svedoci spremnosti različitih domaćih političkih elita da nam, ne bez podrške „evropskog političkog establišmenta“, govore o medu i mleku koji nas u EU čekaju, klonićemo se ovakve odredbe nastupa tog establišmenta, ali prihvatiti ideju revolucionarne terminologije i brzih rešenja kao jednom od obeležja populizma. U njihovom nastupu veliku ulogu imaju ***priča o radu i korupciji, kao mera političkog morala***. „Populizam suprotstavlja čist, nevin i uvek vredan narod korumpiranoj eliti, koja u stvari ništa ne radi (osim onoga što je u njenom interesu)“ (Miler, 2017: 33). Iz ovoga može proizići i njihov poziv na nepoverenje stručnjacima, mada, naravno, ti stručnjaci uvek moraju biti predstavnici opozicije, dok su stručnjaci na strani populista uvek na poziciji istine (Ibid., 9).

Što se autoritarizma tiče, Huan Linc, po navodima Jovana Komšića, isti vidi kao politički sistem između demokratije i totalitarizma, gde se od ovog drugog bitno razlikuje u četiri dimenzije – ideologiji, pluralizmu, leaderskom stilu i mobilizaciji. Definisao ga je kao „politički sistem sa ograničenim političkim pluralizmom bez elemenata odgovornosti, bez razrađene i obavezne ideologije, ali sa posebnim mentalitetom, bez ekstenzivne i intenzivne mobilizacije izuzev na izvesnim tačkama svog razvoja, i sistem u kojem jedan lider ili mala leaderska grupa vrše vlast u okviru loše definisanih iako u stvarnosti lako predvidljivih granica“ (Komšić, 2000: 562-563). Mi ćemo ovde **autoritarizam** posmatrati kao **suprotnost liberalizmu**, a autoritarne tendencije kao postepeno gušenje slobode. Hana Arent upozorava da su liberalni mislioci,

zaokupljeni pitanjem slobode, zainteresovani za skretanje sa kursa koji se odnosi na stalni progres ka društvu sigurne i organizovane slobode, a ne pitanjima oblika vladavine. U tom pogledu su skloni poistovećivanju totalitarnih i autoritarnih režima, do čega dolazi brkanjem autoriteta i nasilja (Ibid., 561). I Norman Beri ukazuje na neophodnost uvažavanja ove razlike, pišući da se ona ne svodi na stepen, tj. da autoritarizam manje ograničava lične slobode od totalitarizma, već da ovi vidovi društvenog poretka imaju različite ciljeve, a totalitarnim režimima nije važna samo stabilnost, već i „ostvarenje ideologije i stvaranje nove ličnosti“, koji mogu biti, barem u teoriji, bazirani na značajnoj participaciji i entuzijazmu stanovništva (Beri, 2012: 125). Ovo je svakako važno zapažanje, kojeg je autor svestan. Ipak, ovaj rad nastaje pre svega sa praktičnim ciljem zaštite i promovisanja slobode, te se bavi praćenjem promena na ovom polju u vremenskom periodu koji je daleko od totalitarnog, a pitanje razlike između nedemokratskih režima za sada ostavlja po strani.

Pređimo na problem terminološke prirode, koji krasi današnji akademski svet, ali i dnevnu komunikaciju, a odnosi se na termin *liberalizam*. „Da bi se drevne istine zadržale u glavama ljudi, moraju se sročiti jezikom i pojmovima kojima se služe naredna pokolenja. Ono što su u neko doba bili njihovi najupečatljiviji izrazi, postepeno se upotrebom toliko istroši, da prestaje da nosi jasno značenje. Ideje koje mu leže u osnovi mogu da budu jednako valjane, ali reči, čak i kad se odnose na probleme koji su još uvek tu, više ne pokrivaju ista uverenja, dokazi se ne kreću u kontekstu koji nam je blizak i retko nam daju neposredne odgovore na pitanja koja postavljamo“ (Hajek, 1998: 9). Započevši ovim rečima svoje delo *Poredak slobode* Hajek otvara pitanje termina u upotrebi, odnosno različitog, nekada i dijametralno suprotnog sadržaja koji se istim terminom obeležava. Toliko godina od prvog objavljivanja ovog dela nalazimo se u još komplikovanijoj situaciji. Dok se profesor Hajek borio sa pitanjem značenja termina liberalizam, nečega sa čime se ideološki identifikovao, ali što je u upotrebi od strane drugih ljudi dobijalo potpuno drugi smisao, danas probleme imamo sa terminom *neoliberalizma*, kao naslednikom prethodno spomenutog, pri čemu je vreme koje je proteklo omogućilo još temeljniji razvoj konfuzije. Pod terminom *liberal* se u Sjedinjenim Državama najčešće podrazumeva ono što bi obeležili pojmom *socijaldemokratije*. U tom pogledu neoliberalizam, etimološki očigledno sa korenem u reči liberalizam, treba da podrazumeva neki razvijeniji, dorađeni oblik socijaldemokratskog uređenja ili misli. Međutim, biće da nije tako. Kada se kritikuje neoliberalizam obično se kao njegovi intelektualni očevi navode Fridrih Hajek, Milton Fridman,

Ludvig fon Mizes, a kao političke perjanice Ronald Regan i Margaret Tačer. Istovremeno se Evropska unija proglašava neoliberalnim projektom, što je začuđujuće s obzirom da je Tačerovala jedna od najžustrijih kritičarki EU projekta. Čak i kada se pomerimo do pitanja politika koje podrazumeva EU i principa na kojima Tačer i Regan grade svoj program, a posebno kada odemo do Hajeka ili Mizesa postaje nam jasno da ovde vlada ozbiljna konfuzija. Navedemo li samo dva primera – subvencionisanje farmera i politiku pozitivne diskriminacije (primer mogu biti tzv. „ružičasti zakoni“ ili zakoni o rodnoj ravnopravnosti koji, između ostalog, podrazumevaju i rodne kvote prilikom zapošljavanja) postaje jasno da pričamo o nečemu stranom učenju navedenih mislioca.

A onda dolazimo do potpunog terminološkog kolapsa. U celokupan ovaj splet uvodimo Srbiju, koju domaća inteligencija takođe često stavlja u koš neoliberalnih zemalja ili barem neoliberalizam prepoznaje kao izvor svih domaćih muka. Iz ovoga proizlazi zaključak da su Srbija i Švajcarska zemlje istog društveno-ekonomskog uređenja. Apsurd! Ovome se dodaje ideja o pozicijama unutar neoliberalnog poretka, koja određuje sudbinu država i njihovo bogatstvo, a koja predstavlja prekopiranu ideju leve inteligencije o svetskom kapitalističkom sistemu, te pozicijama centra, poluperiferije i periferije. Autor ovog rada takvu predstavu odbacuje, jer se u njenoj težnji da napravi naučni pristup globalnog nivoa gubi osećaj za sve suštinske razlike u ekonomskom, političkom, pa i vrednosnom uređenju između zemalja. No, da bi se terminološka konfuzija izbegla ovde treba istaći da se termin liberalizam u radu koristi naizmenično sa terminom libertarijanizam, i to u onom smislu u kojem bi ga koristio Hajek, koji kaže da „u Sjedinjenim Državama, gde je postalo skoro nemoguće koristiti izraz „liberalizam“ u smislu u kome ga ja koristim, umesto njega se koristi izraz „libertarijanac““ (Ibid., 343), a što će kroz dalji tekst postati jasnije.

Vratimo se Timbrovom indeksu. Prvo obeležje od onih koje navodi Timbro, a koje bi autor svrstao u obeležja autoritarizma, jeste **netrpeljivost prema vladavini prava**, koja dovodi do prevage kolektiva nad individuum (Heinö, 2016: 10-11). Ovo je verovatno najznačajniji aspekt problema, no, ne možemo da ne primetimo da on u navedenom radu nije jasno prezentovan. S obzirom na značaj pitanja, ovde ćemo se njime temeljnije pozabaviti, a osnov nam je ponovo Hajek. No, pošto je pitanje vladavine prava nerazdvojivo od pitanja **slobode**, prvi citat se odnosi upravo na taj termin. „Ranije smo u ovoj raspravi dali privremenu definiciju slobode

kao odsustva prinude. Ali prinuda je skoro isto toliko problematičan pojam kao i sama sloboda, uglavnom iz istog razloga: ne razlikujemo dovoljno jasno ono što nam drugi ljudi čine od onoga što nam nameću fizičke okolnosti. (...) Do prinude dolazi onda kada se neki čovek primora na ponašanje koje služi volji drugog čoveka, kad on ne dela iz sopstvenih pobude, nego u nečiju drugu korist. To ne znači da onaj koji je prinuđen uopšte ne vrši nikakav izbor. Kada bi to bio slučaj ne bismo govorili o njegovom svesnom „delovanju“ (...) Prinuda, međutim, podrazumeva da ja ipak biram, ali da je moja svest pretvorena u nečije drugo oruđe, jer su mogućnosti koje su mi prepuštene, tako udešene da mi je ono ponašanje koje je prinuđivač hteo da izaberem postalo najmanje bolno. Iako sam prinuđen, još uvek sam ja onaj koji odlučuje šta je, u datim okolnostima, najmanje zlo. (...) Mada onaj nad kojim se sprovodi prinuda još uvek bira, mogućnost njegovog izbora odredio je onaj koji vrši prinudu, i to na taj način što će izabrati ono što izvršilac prinude hoće da on izabere. On nije sasvim lišen korišćenja svojih moći, ali mu je oduzeta mogućnost da sopstveno znanje koristi radi vlastitih ciljeva“ (Hajek, 1998: 121-122). Odlučujući uslov za slobodu je predvidljivost, jer „većina ljudskih ciljeva može da se postigne samo kroz niz povezanih delanja, o kojima se odlučuje kao o skladnoj celini i koje se zasnivaju na pretpostavci da će stvari biti onakve kakvima se očekuju. Nešto možemo postići zato što možemo – i sve dok možemo – predviđati događaje ili bar znati mogućnosti. Ali ako su činjenice od kojih zavise naše namere pod isključivom kontrolom drugog, na sličan način će biti kontrolisano i naše ponašanje“ (Ibid., 122).

Da bi odsustvo prinude bilo moguće, neophodno je postojanje „privatnog područja“ individue u kojem će ona biti zaštićena od prinudnog uplitanja, a koja podrazumeva osnovne uslove za delovanje. Kako određivanje ovog privatnog područja ne bi postala stvar arbitrarne volje nekog moćnika, te time i sredstvo prinude, njihov opseg i sadržaj se ne smeju određivati od strane jednog centra koji bi namenski dodeljivao posebne pogodnosti posebnim individuuama. Rešenje ovoga leži u postojanju opštih pravila kojima su utvrđeni uslovi u kojima „objekti i okolnosti postaju deo zaštićenog područja jedne osobe ili osoba. Prihvatanje takvih pravila omogućava svakom članu društva da sam oblikuje sadržinu svog zaštićenog područja i svima da prepoznaju šta pripada njihovom području, a šta ne pripada“ (Ibid., 126). U modernim društvima, smatra Hajek, nije posedovanje svojine suštinski preduslov za zaštitu pojedinca od prinude, već to „da svojina bude dovoljno raspršena , tako da pojedinac ne zavisi od određenih osoba koje bi jedine mogle da ga opskrbe onim što mu treba ili koje bi jedine mogle da ga zaposle“ (Ibid., 127).

Opšta pravila, kojima je sloboda cilj, se javljaju kao uslov za optimum odsustva prinude, te „uz uslov da unapred znam da će, ako sebe dovedem u određeni položaj, nada mnom biti izvršena prinuda i uz uslov da mogu da izbegnem da sebe stavim u takav položaj, nikad ne moram biti prinuđen. Bar dok se pravila koja obezbeđuju prinudu ne odnose samo na mene, već su tako oblikovana da se primenjuju jednako na sve ljude u sličnim okolnostima, ne razlikuju se od bilo koje prirodne prepreke koja utiče na moje planove. Time što mi kažu šta će se dogoditi ako učinim ovo ili ono, zakoni države imaju isto značenje za mene kao i zakoni prirode, i svoje poznavanje zakona države mogu koristiti da bih postigao sopstvene ciljeve isto kao što koristim poznavanje zakona prirode“ (Ibid., 128-129). Zaključujući raspravu o slobodi i prinudi, Hajek dodaje i nasilje, prevare i obmane, čije odsustvo je uslov slobode. Jedini izuzetak, dakle, predstavlja upotreba prinude od strane vlade radi nametanja poznatih pravila, čiji je cilj osiguranje „najboljih uslova pod kojima pojedinac može da svojim postupanjima da skladen racionalni obrazac“ (Ibid., 130). Izdvojimo nekoliko bitnih aspekata rečenog – 1) zakonodavac ne poznaje pojedinačne slučajeve na koje će se njegova pravila primeniti; 2) sudija u njihovoj primeni nema nikakvog izbora u izvođenju zaključaka koji slede iz postojećeg skupa pravila i postojećih činjenica; 3) zakoni su opšti, tj. odnose se na sve podjednako, dakle; 4) pravila se moraju odnositi i na one koji ih donose i na one koji se njima služe, tj. jednako na vlast i na one kojima se vlada. Ovde valja uneti još jednu ogradu protiv pogrešnog razumevanja. Cilj zakona treba „da bude dobrobit naroda, da opšta pravila treba da budu tako sročena da tome služe, ali *ne* da svako razumevanje nekog posebnog društvenog cilja može da obezbedi opravdanje za narušavanje ovih opštih pravila. Pojedinačni cilj, konkretan ishod koji treba da se postigne, nikada ne može da bude zakon“ (kurziv u originalu) (Ibid., 142). Ovo je veoma važno, upravo stoga što smo videli da je obeležje populizma pozivanje na potrebe i volju naroda, kao i za razumevanje neadekvatnosti zakonodavnog života u našoj zemlji, koja se pravda tekućim ciljevima. Ključno je sve navedeno shvatiti, jer kako piše Norman Beri „*autoritarna država je država u kojoj su slobodni izbori pojedinaca strogo ograničeni zapovestima vlasti – zapovestima koje utiču na pojedinca na gotovo uzročan način*“ (kurziv u originalu) (Beri, 2012: 111).

Kada smo izneli osnovno viđenje slobode, možemo se okrenuti vladavini prava. Hajek genezu ovog pojma temeljno razrađuje, a time se ovde ne možemo baviti. No, moramo navesti distinkciju koju on prepoznaje u starogrčkim terminim. Pojam *izonomija* prepoznaje kao stariji od pojma *demokratija*, gde se prvi odnosi na jednakost zakona za aristokratiju i „običan“ svet, a

drugi na zahtev za jednako učešće svih u vlasti, koji izlazi i prvog pojma. Tako navodi da su Grci razumevali vezu ova dva termina, ali da ih nisu poistovećivali. „Izraz „izonomija“ se koristio još izvesno vreme pošto je demokratija postignuta, u prvo vreme kao njeno opravdanje, a kasnije (...) sve više da bi prikrio prirodu koju je zadobila, jer je demokratska vlast uskoro počela da zanemaruje onu jednakost pred zakonom iz koje je izvlačila svoje opravdanje“ (Hajek, 1998: 147). U nastavku, kako je rečeno, daje iscrpan prikaz razvoja ove ideje, a ovde izdvajamo jedan važan aspekt u transformaciji ideje liberalizma. Stari, vigovski liberalizam vremenom biva zamenjen novim, koji potpada postepeno pod uticaj racionalističke misli filozofskih radikala i francuske tradicije, koji teži tome da pravo i ustanove uspostavi na racionalističkim načelima (Ibid., 154). Njegov učinak se najbolje vidi na primeru Francuske revolucije. „Odlučujući činilac koji je napore Revolucije za uvećanje slobode pojedinca učinio toliko jalovim, bilo je rađanje ovog ubeđenja: pošto je sva vlast konačno smeštena u ruke naroda, sva obezbeđenja od zloupotrebe ove moći postala su izlišna. Mislilo se da će dolazak demokratije automatski sprečiti proizvoljno korišćenje vlasti. Pokazalo se, međutim, da su izabrani predstavnici naroda bili više zabavljeni time da obezbede da izvršni organi služe njihovim ciljevima nego da pojedinac bude zaštićen od izvršne vlasti“ (Ibid., 172). Načelu jednakosti pred zakonom nisu pretili samo moćnici, već i sve češći zahtev za jednakošću ishoda, a ne prosto jednakost prava. Stoga je razumevanje ove distinkcije od izuzetnog značaja. Termin liberalizam postepeno biva monopolizovan od strane ove tradicije, a libertarijanizam postaje termin kojim se sve češće obeležava izvorna ideja slobode.

I sada, konačno, zaključak o tome šta vladavina prava jeste. „Zato što vladavina prava znači da vlast ne sme nikada da prinudi pojedinca izuzev nametanjem nekog poznatog pravila, ona predstavlja ograničenje moći celokupne vlasti, uključujući i zakonodavnu. To je učenje u vezi sa time kakav zakon treba da bude, koje se tiče opštih svojstava koja pojedinačni zakoni treba da poseduju. Ovo je važno jer se danas ideja vladavine prava ponekad meša sa zahtevom za puku zakonitost svih postupaka vlasti (...) Vladavina prava stoga nije vladavina određenog zakona, već pravilo koje se tiče toga kakav zakon treba da bude, metapravno učenje ili politički ideal. Ona će biti delotvorna samo onoliko koliko se zakonodavac oseća njome vezan. U demokratiji to znači da ona neće preovladati sve dok ne čini deo moralne tradicije zajednice, zajednički ideal koji većina deli i bespogovorno prihvata“ (Ibid., 181). Dakle, težnja vladavini

prava je težnja idealu, a napuštanje ovog cilja se može pokazati destruktivnim po jednu zajednicu.

Taksativno probrojana svojstva vladavine prava i slobodnog društva izgledaju ovako:

- 1) *Glavna razlika između slobodnog i neslobodnog društva leži u činjenici da svaka individua ima priznato privatno područje, odvojeno od javnog, te da mu se ne može naređivati već da je u obavezi da se pokorava jedino pravilima koja važe za sve* (Ibid., 183);
- 2) *Zakoni ne mogu funkcionisati retroaktivno, već se uvek moraju primenjivati na buduće slučajeve* (Ibid., 183);
- 3) *Zakoni moraju biti poznati i određeni, a suštinska stvar je da se odluke sudova mogu predvideti, jer su principi jasni* (Ibid., 183-184);
- 4) *Zakoni moraju krasiti opštost i jednakost za sve, što je i najbolje merilo njihove pravičnosti* (Ibid., 184-185);
- 5) *Mora postojati funkcionalna podjela vlasti, koja će omogućiti nezavisnost sudstva* (Ibid., 185);
- 6) *Slobode odlučivanja državne uprave moraju biti ograničene, a privatni prostor individue mora biti zaštićen od državnog uplitanja, odnosno građanin i njegova svojina ne mogu biti sredstvo kojim država raspolaže* (Ibid., 186-188);
- 7) *Zakonodavstvo mora biti odvojeno od politike, jer ne može biti u službi stalno promenljivih dnevnih ciljeva* (Ibid., 188-189);
- 8) *Osnovna prava i građanske slobode moraju biti poštovana* (Ibid., 189)
- 9) *Uplitanje u slobodu i privatni prostor pojedinca mogu biti opravdana u vanrednim slučajevima, samo ako su ovi slučajevi podložni proveri nezavisnog sudstva, koje zadovoljava navedene kriterijume* (Ibid., 190-191);
- 10) *Procesna jamstva moraju biti zadovoljena (poput porotnog suđenja, habeas corpus, itd.)* (Ibid., 191).

Pored onoga što se odnosi na sferu zakonodavstva i politike, za slobodu je od izuzetne važnosti i ekonomska politika. Ovde se insistira na slobodi ekonomskog delovanja kao slobodi pod zakonom, a ne odsustvu svake državne aktivnosti. Stoga je važna priroda, a ne obim državnog delovanja. Svako delovanje koje guši spomenute principe opštosti i zalazi u privatnu

sferu i svojinu individue je pogrešno (ponovo, mogu postojati izuzeci, ali moraju biti podložni sudskoj proveru, npr. ako je svojina pribavljena nasiljem ili obmanom). „Važna stvar je da celokupna prinudna delatnost državne vlasti mora da bude nedvosmisleno određena trajnim pravnim okvirom, koji pojedincu omogućava da planira s dozom poverenja i koji smanjuje ljudsku neizvesnost u najvećoj mogućoj meri“ (Ibid., 195). ***Minimum koji mora biti zagarantovan su sprečavanje nasilja i prevare, zaštita svojine i sloboda sklapanja i sprovođenje ugovora, priznavanje jednakih prava svim pojedincima da proizvode i prodaju u količinama i po cenama kako sami izaberu.*** „Sloboda ugovora, poput slobode u svim drugim oblastima, stvarno znači da dopustivost nekog pojedinačnog čina zavisi samo od onih opštih, (...) jednakih i poznatih pravila koja određuju sva ostala zakonska prava, a ne od potvrde njegovog posebnog sadržaja od strane nekog državnog organa“ (Ibid., 200-201).

Ovoliko zadržavanje na pitanju vladavine prava je bilo nužno usled česte zloupotrebe datog termina, ali i činjenice da Timbro u svom radu ostavlja termin nedefinisanim, te time stvara prostor za pogrešnu interpretaciju. U svakom slučaju, možemo se vratiti ostalim obeležjima autoritarizma. Timbro izdvaja ***zahtev za jačom državom*** (Heinö, 2016: 11), kojom se moramo kratko pozabaviti. Problem može proisteći iz nerazdvajanja termina vlade i države. Ovde ne moramo ulaziti dublje u definisanje ovih pojmova, već ćemo samo ukazati na jedan problem. Do sada se nacionalna država pokazala kao jedini okvir u kojem su sloboda i vladavina prava bile ostvarene (Antonić, 2009: 40-41). To ne znači da se treba držati nacionalnog okvira „kao pijan plota“, već da ovu činjenicu valja uvažiti u svim integrativističkim zahtevima (poput zahteva vezanih za EU) i da o njoj valja dobro promisliti. No, da bi zaštita slobode i vladavine prava bila moguća neophodno je da postoje čvrsti mehanizmi njihove zaštite ili sprovođenja. Ukoliko pod državom podrazumevamo, npr. sudstvo, osnovno školstvo, policiju i vojsku (oko ovoga uvek može biti sporenja, a ovde se nudi kao primer) onda je neophodno da ovi elementi budu funkcionalni i jaki. Dakle, možemo reći da je za funkcionalan demokratski poredak i vladavinu prava neophodna jaka država. No, ono što je u tome važno jeste da ***vlada bude ograničena***. Izraženo parolom Libertarijanske partije SAD – Minimum Government, Maximum Freedom. Dakle, minimum vladinog uplitanja. Stoga zahtev za jačanjem države o kojem govori Timbro razumevamo kao zahtev za delanjem suprotno upravo navedenom principu.

Tri aspekta autoritarizma koja slede su potpuno u skladu sa izrečenim. Vraćamo se Mileru koji primećuje tri populističke tehnike vladanja, koje autor ovog rada, pak, svrstava u obeležja autoritarizma, jer se direktno odnose na gušenje slobode. Prvi je **okupiranje države**. Govoreći o partiji Fides, Miler ističe da je jedna od prvih karakteristika njene vladavine bilo nastojanje da promene zakon o državnim službama „kako bi se partiji omogućilo da dovede lojalne građane na birokratske položaje, to jest na mesta koja ne bi smela biti partijska“ (Miler, 2017: 52). Tako autoritarne tendencije podrazumevaju postavljanje partijskih ljudi na ključne državne pozicije, poput službi bezbednosti, sudstva, javnog medijskog servisa, itd, koji vode povezivanju mehanizama prinude sa jedinstvenim centrom – šefom partije na vlasti. Na drugom mestu se nalazi **masovni klijentelizam**. Ovo se odnosi na niz materijalnih ili nematerijalnih pogodnosti u zamenu za političku podršku. Naravno, ovaj fenomen ima različite oblike, a nama najpoznatiji, verovatno, jeste uslovljenost radnog mesta članstvom u partiji. Nije nam stran ni fenomen diskriminacionog legalizma, kao dela navedenog obeležja, koji se odnosi na to da samo neki (prijatelji partije ili njeni članovi) uživaju punu zaštitu zakona (Ibid., 53). Iako Miler to ne spominje logiku ovog fenomena možemo predstaviti i obrnuto – samo neki (oni izvan partije na vlasti ili njeni kritičari) trpe reperkusije nezakonitog ponašanja. Na kraju dolazimo i do **neprijateljstva prema nevladinom sektoru kritičnom prema vladajućoj partiji** (Ibid., 54). Problem ovde nastaje u nemogućnosti kontrole navedenog sektora usled njegove finansijske i logističke nezavisnosti od vladajuće partije. Miler sva tri aspekta prepoznaje kao obeležja populizma, iako u opisu svakog insistira na tome da se ne mogu podvesti samo pod populizam. Autor ovog rada smatra da su ovo obeležja koja prvenstveno karakterišu autoritarne tendencije, jer povećavaju prinudu, guše slobodu, a mehanizme državne prisile i kontrole vezuju za šefa partije. Ono što je karakteristično za autoritarni populizam, kojim se ovde bavimo jeste kombinovanje diskursa populizma sa autoritarnom praksom. Pa tako gušenje nevladinog sektora ili maltretiranje njenih predstavnika biva pravdano time što se oni predstavljaju kao izaslanici stranih elita ili prikrivenih domaćih, korumpiranih elita. S obzirom da su opozicioni glas neophodno ih je predstaviti kao privid narodne opozicije koji „nema nikakve veze sa pravim narodom“ (Ibid., 55). Isto važi i za svaki od navedenih aspekata.

U zaključku ovog dela bi se osvrnuli na još jedan problem koji prepoznaje Timbro, a to je demografska sličnost onih koji glasaju za leve ili desne populiste. Pitanje društvene strukture svakako nije za zanemarivanje, a domaći sociolozi su bili veoma pedantni kada su proučavali

njene promene (pogledati npr. Lazić, 2011 ili Lazić, Cvejić, 2004). Međutim, iako bi potencijalni osvrt na karakteristike društvene strukture u različitim vremenskim periodima bio pogodan za pružanje uvida u kontekst, on ne može biti karakteristika niti autoritarizma, niti populizma, već možda plodno tlo na kojem ova dva dobijaju na snazi. Implicitna pretpostavka ovog stava jeste da izborna ponašanja zavisi od demografskih karakteristika, što je obeležje sociološko-političkog pristupa pitanju izbornog ponašanja, koje su razvili naučnici poput Sejmora Martina Lipseta i Pola Lazarsfelda (Šiber, 2007: 14-21). Ovo je vrlo diskutabilna pozicija, nasuprot kojoj stoji niz drugih objašnjenja, poput teorije racionalnog izbora, bihejvioralne ekonomije, psihološkog pristupa partijske identifikacije, itd (Ostojić, 2012: 7-26), a uz to je i potpuno druga tema u odnosu na pitanje kojim se ovaj rad bavi. S obzirom da ni u Timbrovom radu ne postoji iscrpnije pojašnjenje ovog pitanja i razloga njegovog svrstavanja u obeležja autoritarnog populizma, svi su argumenti na strani njegovog ne uzimanja kao obeležja istog.

Analiza postojećih podataka

Pošto je sprovođenje istraživanja planirano za 2018. godinu, ostatak ovog rada treba pre razumevati kao skicu onoga što se ima na umu. Lista indikatora ovde neće biti prezentovana, niti će biti predstavljen plan preračuna skorova u različitim oblastima koje se navode kao obeležja autoritarnog populizma, što će takođe biti deo rada za 2018. godinu. Ideja je da se ovde da prikaz kretanja Srbije meren različitim, već postojećim indeksima koji u većoj ili manjoj meri prate neke aspekte koje izdvajamo. Biće iznet i grafički prikaz promene broja glasova i mandata koje su različite partije dobijale, te raspodele ministarstava od 2003. do 2016. Uglavnom se u svakodnevnoj komunikaciji od velikih partija spominju SNS, SPS i SRS kao autoritarno populističke, prvenstveno s obzirom na svoju ulogu u političkom životu devedesetih godina. Grafički prikaz se može posmatrati i kao pad i uspon ovih partija. Ipak, za sada se uzdržavamo od etiketiranja bilo koje partije kao autoritarno populističke, što će biti učinjeno po sprovedenom istraživanju, a sve u nameri da se izbegnu greške prethodnika ili popularnog zaključka podloznog spomenutom halo efektu. No, prethodno kratko pojašnjenje o tome kako bi istraživanje trebalo da izgleda. Jasno je da pitanje populizma postaje pitanje diskursa. Stoga bi istraživanje svake partije podrazumevalo diskurzivnu analiza kako bi se ustanovile populističke tendencije. Sa autoritarnim tendencijama stvari stoje drugačije. Istraživanje u ovom pogledu mora podrazumevati kvantitativno prebrojavanje kršenja postavljenih principa, odnosno ispoljavanja autoritarnih

tendencija u navedenim aspektima. Ukoliko partija do sada nije bila na vlasti, njene se karakteristike moraju utvrditi ispitivanjem programa, javnih nastupa njenih predstavnika i radom u parlamentu (ukoliko je ulazila u isti). Za partije koje su bile i na vlasti i u opoziciji zaključci moraju da se donose prvenstveno na osnovu učinka u periodu vladavine, jer autor delima daje prednost nad rečima. Izdvojimo sada sva obeležja navedenih fenomena na jednom mestu:

Populizam:

- 1) antielitizam
- 2) antipluralizam
- 3) holizam
- 4) odsustvo suštinske odgovornosti
- 5) revolucionarna terminologija i insistiranje na radu

Autoritarizam

- 1) netrpeljivost prema vladavini prava
- 2) zahtev za jačom državom
- 3) okupiranje države
- 4) masovni klijentelizam
- 5) neprijateljstvo prema nevladinom sektoru kritičnom prema vladajućoj partiji

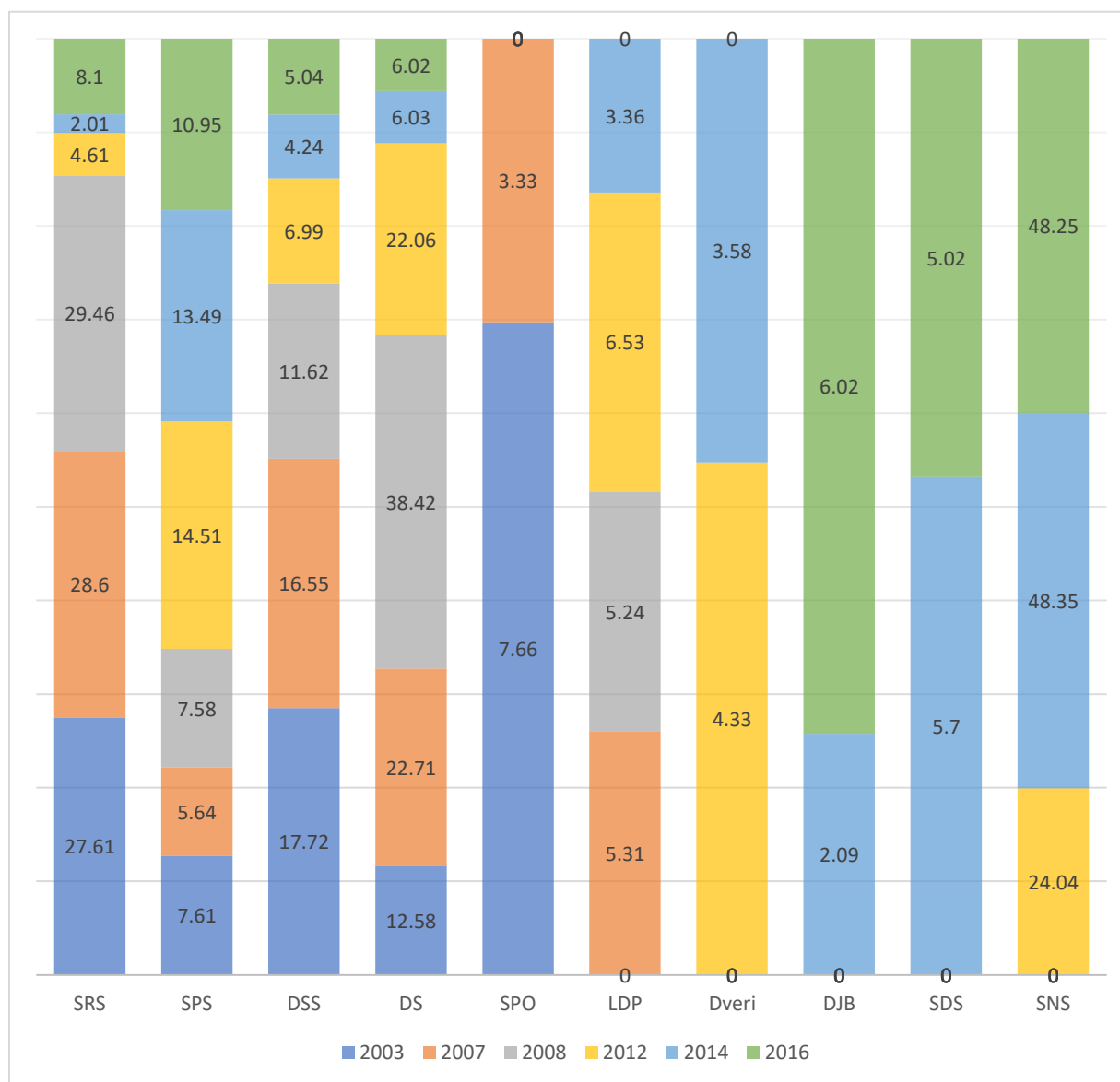
Polja od interesovanja čine privatna svojina, ugovori, sudstvo, zakonodavna praksa, izlaženje izvršne vlasti iz sopstvenih okvira, nezavisna regulatorna tela, mediji, kriminal, korupcija, bezbednost, državna služba, javna preduzeća, pritisci na NVO sektor, javni nastupi. Grafički prikaz je dat zarad vizuelizacije srpske političke scene, odnosno da bi se promene u oblastima od interesovanja mogle porediti sa promenama u glavnim oblastima – sastavu skupštine, raspodeli ministarstava i iskazanoj volji stanovništva. Ustanovljene promene se onda mogu vezati za rad pojedinih političkih opcija u periodima uspostavljene vlade i parlamenta. Isto tako je moguće pratiti uspon i pad autoritarno populističkih opcija kao odgovor na neadekvatnu vladavinu neke od stranaka. Naravno, s obzirom da je obeležavanje različitih političkih opcija poduhvat poput farbanja automobila u pokretu, svakako je moguće da one u političkoj borbi ispoljavaju u većoj ili manjoj meri bilo autoritarne, bilo populističke karakteristike, sve u zavisnosti od kontekstualnih zahteva, pa možemo pratiti i promene u osetljivosti biračkog tela na

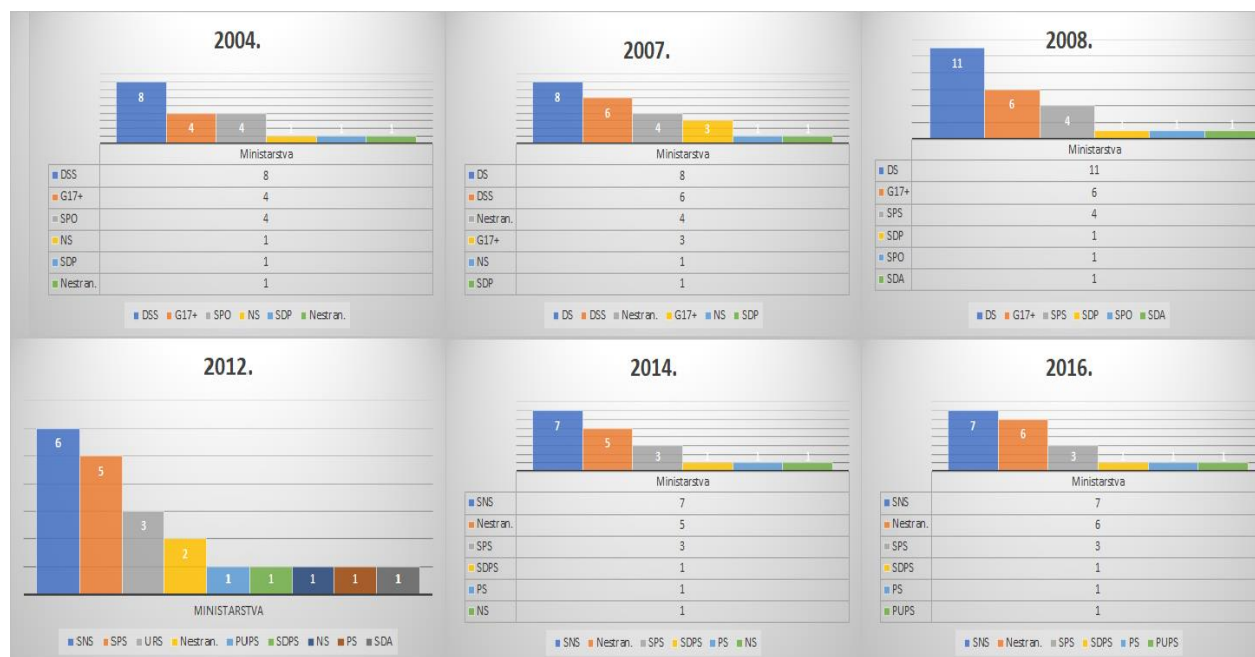
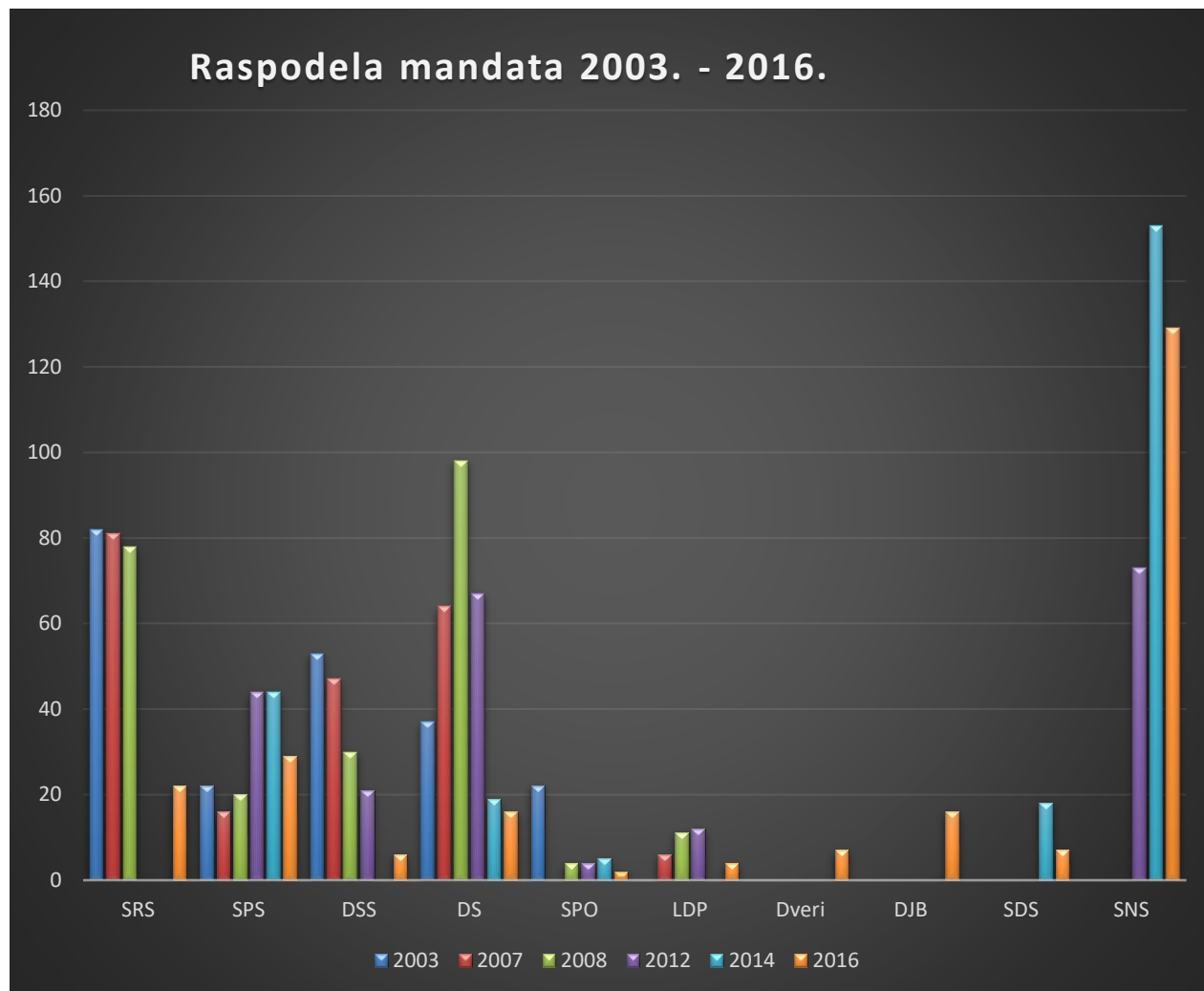
iste, ali istovremeno i da, merenjem prestupa partije na vlasti ne zanemarimo doprinos njenih pogrešnih poteza jačanju ovih tendencija.

Prva stvar koja zapada za oko je trajnost podrške u odnosu na tri opcije za koje, kako je navedeno, vlada uverenje da su autoritarno populističke, tj. za SRS, SPS i SNS. No, kako je rečeno ovde nećemo davati nikakve zaključke, što ostavljamo istraživanju. Takođe valja izneti još neka zapažanja. Prvo se odnosi na visoku izbornu kolebljivost srpskog biračkog tela. U tom pogledu Slobodan Antonić, razmišljajući o zaključku Vladimira Goatija, preračunom dolazi do slike o izbornoj promenljivosti od 20% (Antonić, 2009: 231-233). Evo primera. „Srpski pokret obnove i SRS su, u septembru 2000. godine, uzeli 1,2 miliona glasova manje nego 1997. To znači da je SPO izgubio 65%, a SRS 59% svojih glasača. U decembru 2000. SPS je dobio 0,9 miliona glasova manje nego u septembru iste godine. To je gubitak od 65% glasova“ (Antonić, 2009: 155). Dati grafički prikazi to jasno pokazuju na primeru Demokratske stranke, Srpske radikalne stranke i Demokratske stranke Srbije.

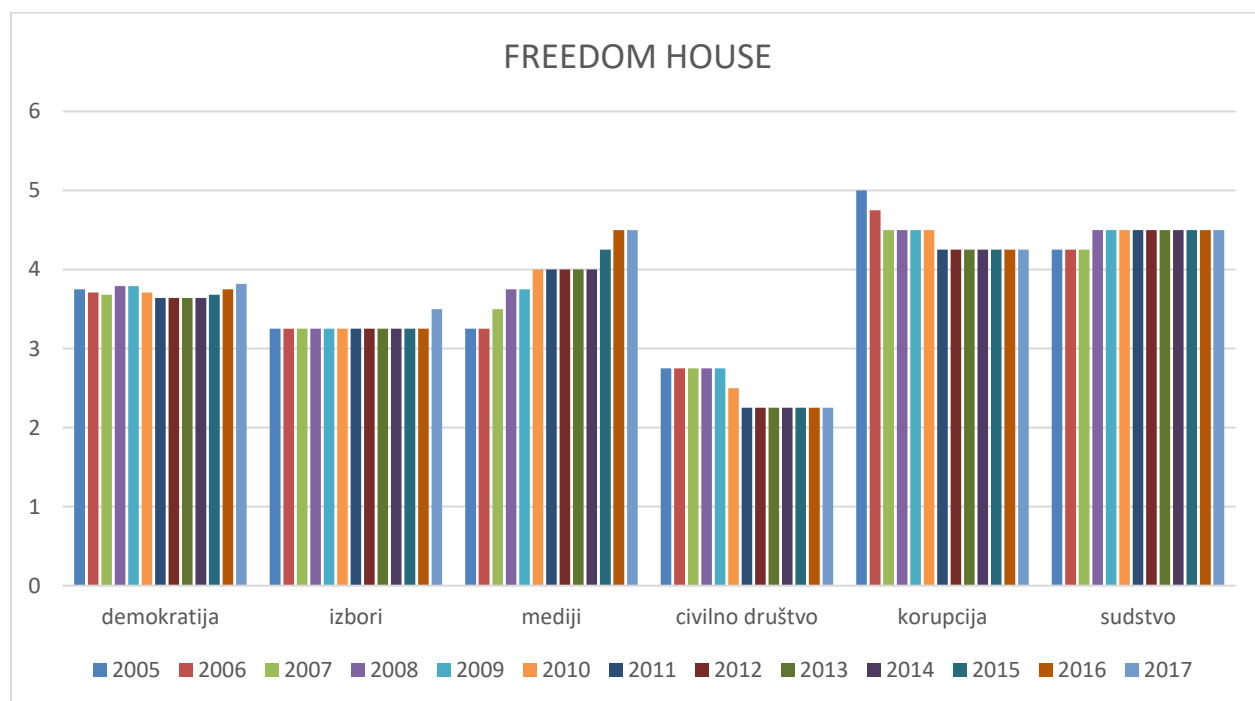
Drugi problem se odnosi na izbornu apstinenciju. Značajan deo domaćeg biračkog tela pripada ovoj grupaciji i, ukoliko ne računamo prelomne godine, poput 1990. ili 2000, on ne pokazuje znake smanjivanja. U istraživanju sprovedenom 1998. godine samo je 1/5 birača ocenila poredak kao manje ili više demokratski, dok je 1/2 smatrala da se radi o više ili manje nedemokratskom sistemu (Sajc, 2002: 54-55). Visoka izlaznost 2000. stoga ne čudi, jer se radi o eksploziji energije usmerene protiv nedemokratskog režima. Biračima je jednostavno bili „preko glave“ takvog stanja. Međutim, ni period nakon 05.10.2000. se ne može pohvaliti visokom izlaznošću, a najviša je bila 2008. 61,33%. Naravno, izborna participacija zavisi i od toga da li je fakultativna ili obavezna, ali u slučaju Srbije Aleksandra Sajc zapaža da je apstinencija posledica nezadovoljstva „fasadnom demokratijom“. „Što više nova partijska scena bude podsećala na staru, veći će biti rizici po demokratizaciju. Preciznije, veće će biti mogućnosti da se izborna pobeda isporuči nazad nekakvoj SPS-olikoj stranci, ali od strane stranaka-pobednica 2000, a ne od strane biračkog tela“ (Sajc, 2002: 59).

Procenat glasova na izborima od 2003. do 2016.

Kada su mandati u pitanju, grafički prikaz je odrađen tako što su mandati manjih koalicionih partnera, koji se ne pojavljuju na listi, pripisani najvećoj koalicionoj partiji koja se na listi pojavljuje. Npr., mandati LSV su 2008. pripisani Demokratskoj stranci. Sa druge strane, ukoliko se dva koaliciona partnera pojavljuju na spisku (npr. DSS i Dveri 2016.), onda su svakoj stranci pripisani samo njeni mandati. Kao što je rečeno, ovaj prikaz treba samo da posluži kao jednostavna ilustracija, te je stoga primenjen ovakav pristup. No, kako izgledaju postojeći podaci? U nastavku će biti prikazani rezultati do kojih su došli Freedom House¹¹, Reporters Without Borders¹² i Freedom Barometer¹³. Što se tiče Freedom House-a oblasti za koje su prikazani rezultati su ukupna demokratičnost društva, izborni proces, mediji, civilno društvo, korupcija i sudstvo. Niža ocena je kod ovih rezultata bolja. U tom pogledu možemo primetiti da se stanje menjalo na bolje samo u slučaju civilnog društva i korupcije, dok su veoma loši rezultati ostvareni u sferi medija, sudstva i korupcije. Za medije je 2006, godina vlade Vojislava Koštunice i DSS, bila „zlatna“, dok se u poslednje tri godine vladavine Aleksandra Vučića i SNS-a stanje u ovoj oblasti ubrzano pogoršava. Sudeći po podacima i izborni proces, kao i ukupno stanje demokratije u ovom periodu idu u pogrešnom pravcu.

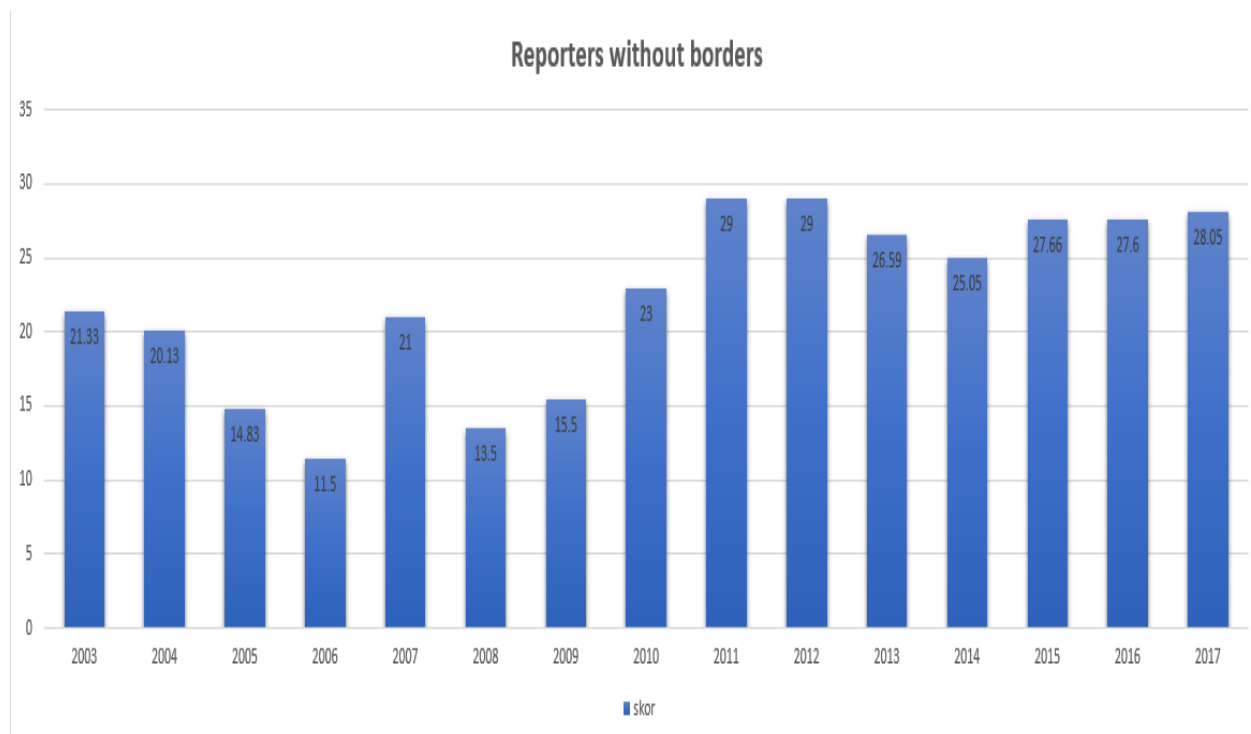

¹¹ <https://freedomhouse.org/> pristupljeno 02.12.2017.

¹² <https://rsf.org/en> pristupljeno 02.12.2017.

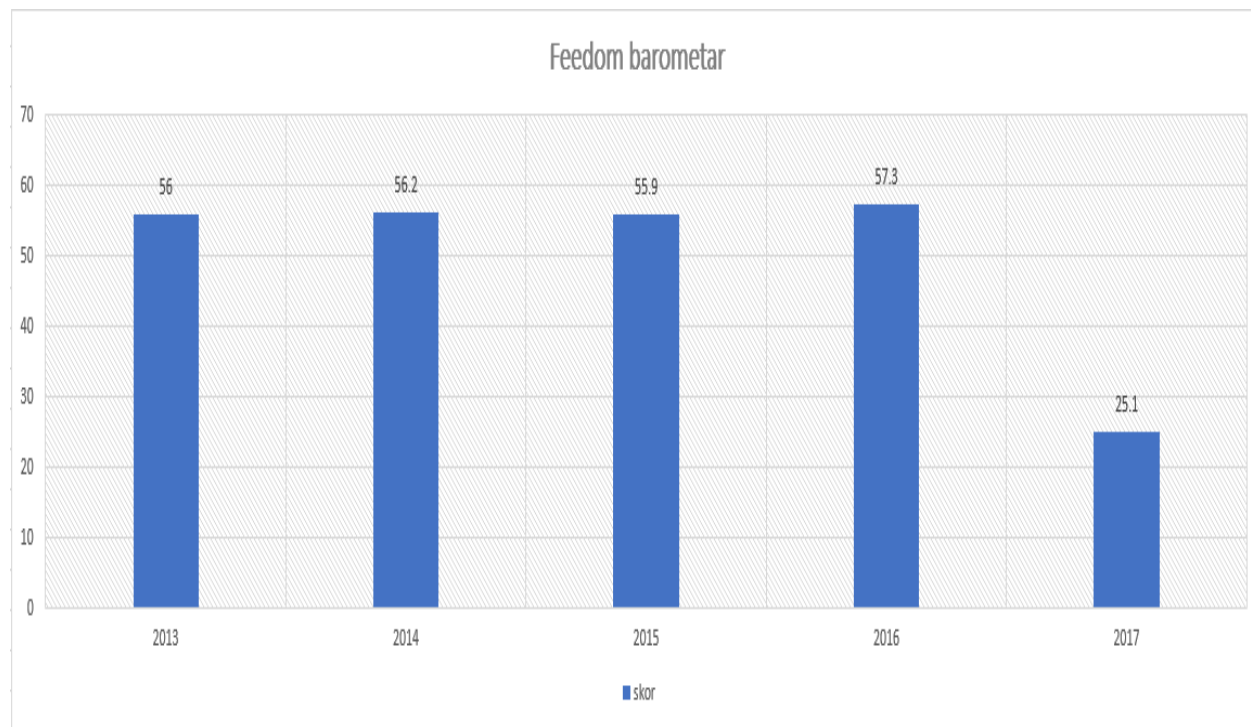
¹³ <http://freedombarometer.org/> pristupljeno 02.12.2017.

Kakva je situacija sa nalazima Reportera bez granica? Njihovo polje interesovanja bili su mediji, a rezultati nam pokazuju veće oscilacije u posmatranom vremenskom periodu. I ovde je niži rezultat poželjniji, a dati su postignuti rezultati, a ne pozicija koju je Srbija zauzimala u poređenju sa drugima, zbog toga što je, neuspesima drugih, popravljala svoju poziciju, bez suštinske izmene stanja. 2006. godina se ponovo javlja kao ona u kojoj su mediji bili najslobodniji, dok je ovaj stadijum skoro dostignut i 2008. Sa druge strane 2011. i 2012, koje su analizirane zajedno, predstavljaju najteže godine u posmatranom periodu, kojima se u poslednje tri godine približavamo, iako su stvari do 2014. išle na bolje. Previranja na domaćoj političkoj sceni očigledno proizvode direktne posledice na slobodu medija, pa se tako 2007. javlja kao godina naglog pada slobode, što možemo posmatrati kao posledicu pojačanog sukoba DSS sa G17+ i DS. Isto tako 2012. predstavlja prekretnicu, kada se predstavnici vlasti iz devedesetih u nešto promenjenom obliku vraćaju na vlast, te tako i vrhunac sukoba na relaciji DS-SNS. Uspostavljanjem neupitne dominacije u parlamentu 2014. trenutna vlast kreće u vidni obračun sa medijima koji joj nisu naklonjeni.

Na kraju dolazimo i do Freedom barometra. Podatke imamo za period od 2013. godine, a oni se za razliku od prethodnika drugačije posmatraju, odnosno viši rezultat je ovde bolji. Kako

se iz priloženog grafičkog prikaza može primetiti Srbija je svoju poziciju popravljala zaključno sa 2016. godinom, no nakon toga sledi dramatičan pad. Ipak, ovde moramo uneti i jedno upozorenje u pogledu valjanosti ovih rezultata. Iako se autor nije bavio dubljim ispitivanjem metodologije ovog indeksa, valja primetiti da u datoj godini sve zemlje obuhvaćene barometrom doživljavaju pad. Stoga može biti da je ovo posledica promene tehnike izračunavanja rezultata.

Umesto zaključka

Naslov ovog segmenta rada je izabran s obzirom na činjenicu da autor nije u prilici da izvuče zaključke dostojne ovog složenog pitanja, što će biti učinjeno po sprovođenju istraživanja. Problem autoritarnog populizma svakako zavređuje pažnju javnosti, jer predstavlja veoma efikasnu, a opet i veoma pogubnu političku praksu. Kombinujući dopadljivi antielitistički, antipluralistički, te u pojedinim segmentima i revolucionarni diskurs, efekatan u uslovima izneverenih očekivanja, turbulencije na socijalnom, ali i međunarodnom nivou, te autoritarnu praksu gušenja prostora slobode gaženjem vladavine prava, stapanja vlade sa svim oruđima države, rušenjem meritokratskog principa i normalizacijom klijentelizma, te neprijateljstvom prema opozicionom glasu, pre svega u sferi građanskog društva, autoritarni populizam stvara

dalekosežne posledice po jednu zajednicu. Pozivajući na čvrstoručnu politiku, rušenjem institucija, on pušta korov koji dato društvo može odvesti u ambis, ostavljajući generacijam koje dolaze ne samo ruinu od države i neslobodno društvo, već i obrazac političkog ponašanja koji normalizuje i pravda nasilje, kriminal i idolopoklonstvo. Dovoljno je istorijskih primera koji nam govore o pogubnosti istog, ali i onih koji nam govore u prilog liberalno demokratskog uređenja. Pitanje javljanja autoritarnog populizma se može posmatrati i kao posledica činjenice da liberalna demokratija nije svemoguća, da zahteva požrtvovanost i ličnu odgovornost, od koje se, nažalost, često beži, iako se uvek pokaže da je to pogrešan recept. Uvažavajući sve mane liberalne demokratije, Aleksandar Molnar je izneo verovatno najupečatljiviji zaključak o njenoj prirodi, a autor ovog rada ga, inspirisan njime, prenosi ovde za kraj. „Iz svega što je do sada rečeno nikako se ne sme zaključiti da je demokratska ustavna država nekakav konačni ideal, „ishodište istorije“, bilo u supstancijalnom, bilo u proceduralnom smislu. Supstancijalni ideal podrazumeva uvek najbolje moguće stanje, u kojem je otelotvorena početna ideja, ispunjen i iscrpljen razvitak i uspostavljena svojevrsna harmonija. Demokratska ustavna država nije ništa slično tome. Ona počiva na shvatanju o kompleksnom, nesavršenom i protivrečnom svetu, koji se ne da dijalektički „sintetizovati“. Najviše na šta ona pretenduje jeste institucionalna ravnoteža, lomni balans moći, interesa i prava. Ljudski supstrat, koji je sačinjava, nije stvoren za harmoniju, već je neprekidno rastrzan sukobima i podložen brojnim zabudama. Njeni građani su racionalni, ali ne i „umni“ (...) Nosioци vlasti u njoj su odgovorni, ali ne i potpuno otporni na iskušenja moći. Njene institucije su brižljivo i detaljno razrađene, ali ne i nepodložne manipulisanju. Najviše na šta pretenduje demokratska ustavna država jeste da interese učini javnima, da ih usmeri u legalne institucije i da njihovu borbu podvrgne opštevažećim pravilima. Jedini napredak koji ona poznaje jeste napredak konsenzusa o tome da je ona najmanje zlo u strašnom svetu, u prirodi koja nas okružuje i koja je u nama samima. Uspeh demokratske ustavne države jeste u tome što uopšte postoji, što izbegava kako Scilu tiranije, tako i Haribdu „prirodnog stanja“, tj. stanja razularenih strasti, maksimalističkih želja i borbe na život i smrt. Ako je tačno da tiraniju i „prirodno stanje“ deli samo jedna tanušna nit, onda je demokratska ustavna država neveseli akrobata koji nastoji da na toj niti održi ravnotežu i ne strovali se u provaliju“ (Molnar, 2001: 24).

Literatura:

Antonić, Sloboda, Pavlović, Dušan (2007) *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd

Antonić, Slobodan (2009) *Elita, građanstvo i slaba država*, Službeni glasnik, Beograd

Antonić, Slobodan (2013) O „debriselizaciji“ birača: evroskepticizam u javnom mnjenju Srbije, *Nacionalni interes*, god. IX, vol. 16, br. 1/2013, str. 79-99

Beri, Norman (2012) *Uvod u modernu političku teoriju*, Službeni glasnik, Beograd

Hajek, Fridrih (1998) *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad

Heinö, Johansson Andreas (2016) *Timbro Authoritarian Populism Index*, Timbro, Stockholm

Komšić, Jovan (2000) *Teorije o političkim sistemima: demokratija i autoritarizam*, Institut društvenih nauka, Beograd

Lazić, Mladen (2000) *Račji hod*, Filip Višnjić, Beograd

Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan (2004) Promene društvene strukture u Srbiji, slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u Milić, Anđelka, *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd

Lazić, Mladen (2011) *Čekajući kapitalizam*, Službeni glasnik, Beograd

Miler, Jan-Verner (2017) *Šta je populizam*, Fabrika knjiga, Beograd

Molnar, Aleksandar (2001) *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi: pravo na otpor tiraniji*, Fabrika knjiga, Beograd

Molnar, Aleksandar (2010) *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita*, Službeni glasnik, Beograd

Ostojić, Staniša (2012) *Psihološki aspekti izbornog ponašanja kolebljivih birača u Srbiji* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd

Sajc, Aleksandra (2002) Izborni apstinenti su protiv fasadne demokratije: prilozi za razumevanje izbora u Srbiji, *Nova srpska politička misao*, god. IX, br. 1-4, str. 47-66

Stojiljković, Zoran (2017) *Srbija traži vođu*, Vukotić media, Beograd

Šiber, Ivan (2007) *Političko ponašanje: istraživanje hrvatskog društva*, Politička kultura, Zagreb

Internet:

<https://timbro.se/app/uploads/2017/07/briefing-timbro-authoritarian-populism-index-2017.pdf>

pristupljeno 21.11.2017.

Rylukowski, Wojciech (2016) *Waszczykowski: Poland won't leave EU*, WBJ (online), dostupno na: <http://wbj.pl/waszczykowski-poland-wont-leave-eu/> pristupljeno 20.11.2017.

Stojanović, Dubravka (2017) *Srbija – avangarda populizma*, Peščanik (online), dostupno na: <http://pescanik.net/srbija-avangarda-populizma/> pristupljeno 21.11.2017.

Intervju sa Čedomirom Antićem, Balkan Info, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=9dxUoC88Wdo> pristupljeno 24.11.2017.

Konačni obračun (2010). Film. Filip Švarc. Srbija: Vreme, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=6fTMatYw4SY> pristupljeno 24.11.2017.

Tribina 15. godina od 05. oktobra (2015). Srbija: Vreme, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Nugoxl96Atl> pristupljeno 24.11.2017.

Freedom House, dostupno na: <https://freedomhouse.org/> pristupljeno 02.12.2017.

Reporters Without Borders, dostupno na: <https://rsf.org/en> pristupljeno 02.12.2017.

Freedom Barometer, dostupno na: <http://freedombarometer.org/> pristupljeno 02.12.2017.